

Наталія МАСЛОВА,

доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри гуманітарних та
фундаментальних юридичних дисциплін
Товариства з обмеженою відповідальністю
«Харківський університет», м. Харків, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2690-9517>
e-mail: savochkacat@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.32620/pls.2025.8.25>

ЕФЕКТИВНІСТЬ НАЦІОНАЛЬНИХ ІНСТИТУЦІЙНИХ ІНСТРУМЕНТІВ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ В ПЕРІОД ВОЄННОГО СТАНУ

Анотація: У праці досліджено ефективність функціонування національних інституційних механізмів захисту прав людини в умовах війни в Україні. Проаналізовано адаптаційну спроможність судової гілки влади, діяльність Уповноваженого Верховної Ради з прав людини, функціонування військових адміністрацій, прокуратури та системи безоплатної правової допомоги. Виявлено ключові проблеми, зокрема обмежену юридичну силу рекомендацій омбудсмана, ресурсні обмеження правозахисних інституцій, нерівний доступ до правових послуг, а також недостатню координацію міжвідомчої взаємодії. Визначено необхідність законодавчого посилення повноважень омбудсмана, стабільного фінансування центрів безоплатної правничої допомоги, підвищення підвітності військових адміністрацій і поглиблення співпраці державних органів із громадянським суспільством для забезпечення ефективного захисту конституційних прав громадян у надзвичайних умовах.

Ключові слова: права людини, воєнний стан, національні органи захисту, омбудсман, гарантії прав і свобод, надзвичайні повноваження.

Ефективність національних інституційних інструментів захисту прав людини в період воєнного стану визначається здатністю держави забезпечити безперервність базових прав і свобод під час запровадження спеціальних правових режимів, що передбачають тимчасові обмеження конституційних гарантій. Воєнний стан вимагає докорінного переосмислення функціонування традиційних інституційних механізмів та оцінювання їхньої спроможності адекватно реагувати на виклики безпеки, оскільки він передбачає тимчасове обмеження окремих прав, закріплених у Конституції України та Законі України «Про правовий режим воєнного стану» від 12 травня 2015 р. № 389-VIII. З огляду на це, основоположним принципом правової системи є пропорційність обмеження й збереження прав, які, згідно зі ст. 64 Конституції України, не можуть бути обмежені. Навіть в умовах воєнного стану держава зобов'язана дотримуватися певних стандартів юридичної визначеності та здійснювати контроль над прийняттям владних рішень – це є важливим показником стійкості демократичної системи.

Національні інституційні інструменти захисту прав людини визначають систему державних і незалежних органів, установ, механізмів і

процедур, створених у межах національної правової системи з метою захисту, охорони, відновлення та реалізації прав і свобод людини й громадянина. Ці інституції забезпечують належний контроль за дотриманням прав людини та громадянина, надають можливість звертатися щодо захисту порушених прав, реагують на факти їх порушення та формують державну політику у сфері прав людини (табл. 1).

У мирний час вони забезпечують базовий рівень правової безпеки громадян, проте саме в період воєнного стану їхнє значення суттєво зростає.

З огляду на це, в умовах війни судова гілка влади продовжує виконувати свою головну функцію в системі гарантій. Її ефективність насамперед залежить від наявності дієвих законодавчих механізмів, а також від здатності підтримувати безперервність процесу правосуддя в умовах територіального переміщення судів, загрози для життя персоналу та збільшення кількості військових спорів. Перехід окремих судових процесів у режим дистанційного розгляду справ і зміна територіальної підсудності дали змогу уникнути правового вакууму, що могло б мати критичні наслідки для забезпечення права на

Таблиця 1

Головні національні інституційні інструменти захисту прав людини

Категорія інструмента	Головні функції
Конституційні гарантії та судовий захист	Контроль за конституційністю та відновлення порушених прав
Парламентський контроль	Моніторинг прав людини та реагування на скарги
Урядові механізми	Реалізація державної політики та забезпечення правопорядку
Спеціалізовані державні органи	Захист у кризових ситуаціях і підтримка вразливих груп
Недержавні інституції, що визнаються державою	Громадський контроль та фіксація порушень

Джерело: авторська розробка

судовий захист. Водночас Д. В. Манюк зазначає, що навантаження на суди збільшилося, що спричинило подовження строків розгляду справ і, відповідно, поставило під загрозу реалізацію права на справедливий суд [4, с. 38]. Попри такі труднощі, судова система в умовах надзвичайного стану здатна адаптуватися, проте для підвищення її ефективності необхідні відповідні ресурси, цифровізація процедур і додаткові гарантії незалежності суддів у період підвищених ризиків.

Хоча судова влада підтримує правосуддя в нинішніх умовах, на ефективність захисту конституційних прав і свобод людини впливає робота незалежних контрольних інституцій, зокрема Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Діяльність омбудсмена є важливим елементом системи захисту, оскільки саме Уповноважений здійснює незалежний контроль за дотриманням прав людини як у мирний, так і у воєнний час. Актуальність цієї інституції зумовлена збільшенням кількості звернень щодо порушення прав внутрішньо переміщених осіб (ВПО), військовослужбовців, військовополонених і постраждалих у зонах бойових дій. Окрім того, рекомендації омбудсмена не є нормативно-правовими актами й не мають юридичної сили, тому їхній вплив на державні органи є значно меншим, аніж вплив законів або судових рішень. Про низьку ефективність виконання рекомендацій свідчать дані Щорічної доповіді за 2022 рік. Так, зі 151 рекомендації станом на кінець 2023 р. повністю було виконано лише третину, тоді як ще третину не виконано взагалі [8, с. 1]. У щорічних доповідях Уповноваженого неодноразово зазначалося, що відсутність обов'язкового реагування на термінові подання ускладнює відновлення порушених прав, що актуалізує потребу в законодавчому закріпленні відповідних процедур.

Поряд із незалежним моніторингом прав людини, здійснюваним омбудсменом, ефективність захисту громадян в умовах надзвичайного стану значною мірою залежить також від діяльності тимчасових адміністративних органів. Військові та військово-цивільні адміністрації є важливими суб'єктами в забезпеченні життєдіяльності громад під час бойових дій. До повноважень цих інституцій належать контроль пересування цивільного населення, установлення та регулювання комендантської години, здійснення тимчасового контролю за використанням або вилученням майна в зонах бойових дій, організація

розподілу гуманітарної допомоги, забезпечення її доставки безпечним шляхом і доступу для ВПО [1, с. 112–113]. Попри те, що зазначені повноваження є прийнятними в кризових умовах, відсутність достатнього контролю та підзвітності за діяльністю військових і військово-цивільних адміністрацій може спричинити надмірне та необґрунтоване обмеження прав громадян. Щоб запобігти зловживанням, ці органи мають регулярно звітувати та забезпечувати відкриті механізми оскарження своїх рішень.

Під час війни особливо важливою є діяльність прокуратури, що відповідає за документування воєнних злочинів, нагляд за дотриманням прав потерпілих і співпрацю з міжнародними партнерами щодо кримінального переслідування агресора. У цьому контексті І. О. Кісліцина підкреслює, що належне документування злочинів держави-агресора проти цивільного населення є не лише юридичним, а й політичним інструментом для відновлення справедливості в майбутньому, що потребує стандартизації процедур і міжнародної співпраці [2, с. 174].

Поряд із кримінально-правовим захистом громадян, важливу роль у забезпеченні їхніх прав під час війни відіграють цивільні інституції правового захисту, зокрема система безоплатної правової допомоги (БПД), що надає громадянам доступ до правничої допомоги та представництва у справах, пов'язаних із мобілізацією, соціальними гарантіями, статусом ВПО, а також захистом майнових прав. За 2024 р. система БПД надала понад 1 млн правничих послуг: 30 % звернень надійшло від осіб із низьким доходом, 15,3 % – від ВПО, 13,4 % – від ветеранів і членів сімей загиблих, 10,6 % – від осіб з інвалідністю. Громадяни зверталися до бюро правничої допомоги понад 451 тис. разів, з яких 101 тис. звернень зареєстровано онлайн, що загалом утричі перевищує показник 2023 року [5]. Збільшення кількості звернень до центрів БПД безпосередньо підвищило навантаження, особливо в прифронтових областях, де матеріальні та кадрові ресурси є обмеженими. Попри те, що система БПД швидко адаптувалася до умов воєнного стану, найуразливіші групи населення (ВПО та мешканці прифронтових зон) потребують збільшення бюджету та впровадження механізмів мобільного правового супроводу для гарантування ефективного доступу до правової допомоги.

Загалом проблеми ВПО стали одним із головних критеріїв оцінювання ефективності

національних установ. Проблема ВПО в Україні є надзвичайно актуальною: станом на жовтень 2024 р. зареєстровано 4,65 млн ВПО, що становить понад 11 % населення країни. Серед них 59,9 % – жінки, приблизно 906 тис. осіб – діти й понад 729 тис. – особи віком 61–70 років [6]. Доступ цієї категорії осіб до правосуддя, соціального захисту, житлових програм і документів потребує міжвідомчого підходу, що є недостатньо скоординованим. Хоча формально нормативна база для правового статусу ВПО є достатньою, ефективність її застосування безпосередньо залежить від адміністративної спроможності органів влади, що відрізняється в різних регіонах.

В умовах обмежених інституційних ресурсів особливе значення мають громадянське суспільство та неурядові організації. Вони компенсують обмежені можливості держави в зонах бойових дій: фіксують воєнні злочини, здійснюють правозахисний моніторинг, надають правову допомогу, а іноді й виконують функції, які держава не може реалізувати через безпекові обмеження.

Отже, аналіз ефективності національних інституційних інструментів захисту прав людини в період війни засвідчує, що, попри значні труднощі, система продовжує функціонувати і водночас здатна адаптуватися, зберігаючи захист основних прав і свобод. Головними обмеженнями залишаються ресурсні та логістичні чинники, нерівний доступ до правових послуг, неефективні механізми підзвітності й недостатня взаємодія між ключовими інституціями. Підвищити ефективність можна шляхом законодавчого посилення повноважень Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, стабільного фінансування центрів надання безоплатної правової допомоги, підвищення відповідальності військових адміністрацій і поглиблення співпраці держави з громадянським сектором.

Бібліографічні посилання

1. Буханевич О. М., Забожчук О. В. Військові адміністрації та місцеві органи влади: правові аспекти розподілу повноважень в умовах воєнного стану. *Правова позиція*. 2023. № 1 (38). С. 110–114. URL: <https://irlykhuml.univer.km.ua/items/25196f69-1713-4446-ae5f-cddfd64af230/full> (дата звернення: 20.11.2025).
2. Кісліцина І. О. Актуальні питання діяльності прокуратури в умовах воєнного стану. *Правова позиція*. 2023. № 3 (40). С. 170–180. URL: <https://www.legalposition.umsf.in.ua/archive/2023/3/33.pdf> (дата звернення: 19.11.2025).
3. Конституція України: Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 19.11.2025).
4. Манюк Д. В. Роль державної судової адміністрації України у фінансовому забезпеченні

місцевих судів: необхідність реформування. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2025. С. 35–41. URL: <https://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/download/340670/328697> (дата звернення: 19.11.2025).

5. Система надання безоплатної правничої допомоги: звіт за 2024 рік. Безоплатна правнича допомога. URL: <https://legalaid.gov.ua/novyny/zvit-systemy-nadannya-bpd-za-2024-rik/> (дата звернення: 21.11.2025).

6. Мінсоцполітики оприлюднило статистику про кількість ВПО в Україні за областями. Антикризисний медіа-центр. URL: <https://acmc.ua/minsoczpolityky-oprylyudnylo-statystyku-pro-killist-vpo-v-ukrayini-za-oblastyamy/> (дата звернення: 24.11.2025). (дата звернення: 21.11.2025).

7. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12 трав. 2015 р. № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата звернення: 21.11.2025).

8. Стан виконання рекомендацій Щорічної доповіді про стан дотримання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2022 році. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини. URL: <https://ombudsman.gov.ua/report-2023/stan-vykonannia-rekomendatsii-shchorichnoi-dopovidi/> (дата звернення: 20.11.2025).

N. Maslova

Effectiveness of national institutional instruments for the protection of human rights during the period of martial state.

Abstract: This paper assesses the effectiveness of national human rights protection mechanisms during the war in Ukraine. It examines the adaptability of the judiciary, the work of the Ombudsman, the functioning of military administrations, the prosecutor's office, and the free legal aid system. The study identifies key challenges: limited authority of the Ombudsman's recommendations, institutional resource constraints, unequal access to legal services, and weak interagency coordination. It argues for strengthening the Ombudsman's mandate, ensuring stable funding for legal aid centers, enhancing the accountability of military administrations, and improving cooperation between state bodies and civil society to protect constitutional rights in Ukraine.

Keywords: human rights, martial law, national protection bodies, ombudsman, guarantees of rights and freedoms, emergency powers.

Зразок для цитування:

Маслова Н. Ефективність національних інституційних інструментів захисту прав людини в період воєнного стану. *Пропліє права та безпеки*, 2025. №8. С. 120–122. DOI: <https://doi.org/10.32620/pls.2025.8.25>.